

- роки : матеріали наук. істор.-краєзн. конф., присвяч. 50-й річниці перемоги над фашизмом (19–20 квіт. 1995 р.). – Луцьк : [б. в.], 1995. – С. 23 ; Амеженко Н. О. Фонд Р-392 «Картотека колишніх радянських військовополонених» в Державному архіві Волинської області – важливе джерело до історії краю Другої світової війни / Н. О. Амеженко // Волинь у Другій світовій війні та перші повоєнні роки : матеріали наук. істор.-краєзн. конф., присвяч. 50-й річниці Перемоги над фашизмом (19–20 квіт. 1995 р.). – Луцьк : [б. в.], 1995. – С. 24 ; Купай А. М. Волинь в роки окупації (за фондами [Волинського] обласного архіву) / А. М. Купай // Волинь у Другій світовій війні та перші повоєнні роки : матеріали наук. істор.-краєзн. конф., присвяч. 50-й річниці Перемоги над фашизмом (19–20 квіт. 1995 р.). – Луцьк : [б. в.], 1995. – С. 24.
5. Косик В. Українсько-польське протистояння під час німецької окупації [Електронний ресурс] / Володимир Косик. – Режим доступу : <http://forum.pravda.com.ua/read.php?10,211075813>
  6. Ленартович О. Ю. Політика окупаційної влади на Волині в роки Другої світової війни та засоби її реалізації / О. Ю. Ленартович // Загальні питання історії. – 2009. – № 22. – С. 279–287.
  7. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. док. і матеріалів. – К. : Держ. в-во політ. л-ри УРСР. – С. 66.
  8. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. Р-69, оп. 1, спр. 2, арк. 15–17.
  9. Держархів Волинської обл., ф. Р-69, оп. 1, спр. 19, арк. 1–3.
  10. Шлях до добробуту // Волинь. Часопис для Волині. – 1941. – 7 верес. – С. 3.
  11. Конкурс // Волинь. Часопис для Волині. – С. 4.
  12. Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил: Статистическое исследование / под. общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. – М. : Олма-пресс, 2001. – С. 230–235.
  13. Гейер Г. IX армейский корпус в Восточном походе 1941 года / Г. Гейер // Макензен Э. фон. От Буга до Кавказа: III танковый корпус в кампании против Советской России 1941–1942 годов / пер. с нем. К. Степанчикова, Е. Первушиной ; сопр. ст. А. Исаева ; коммент. В. Гончарова, А. Исаева, К. Степанчикова. – М. : АСТ-Транзиткнига, 2004. – С. 256.
  14. Українські студенти у німецьких високих школах // Волинь. Часопис для Волині. – 1941. – 18 груд. – С. 3.
  15. Наказ хвилини // Волинь. Часопис для Волині. – 1941. – 28 груд. – С. 2.
  16. Німецький часопис про Україну // Волинь. Часопис для Волині. – 1941. – 21 верес. – С. 3.
  17. Настрій і завдання // Волинь. Часопис для Волині. – 1942. – 18 січ. – С. 1.
  18. Закриття шкіл на Волині // Волинь. Часопис для Волині. 1941. – 30 листоп. – С. 1.

Євгеній Михальчук, Олена Іванічек

Ставлення тоталітарних режимів до Української греко-католицької церкви у роки Другої світової війни

У статті проаналізовано діяльність УГКЦ в роки Другої світової війни та ставлення до Церкви радянського та німецького тоталітарних режимів; дано об'єктивну оцінку значенню УГКЦ у церковно-релігійній, культурній та національній історії України в зазначений період. Розкрито актуальність вивчення основних принципів функціонування УГКЦ під час Другої світової війни.

Ключові слова: радянська православна церква, Українська греко-католицька церква, автокефалія, духовенство, репресії, тоталітарний режим.

Михальчук Евгений, Иваничек Елена. Отношение тоталитарных режимов к Украинской греко-католической церкви в годы Второй мировой войны. В статье рассмотрена деятельность УГКЦ в годы Второй мировой войны и отношение к Церкви советского и немецкого тоталитарных режимов; дана объективная оценка значению УГКЦ в церковно-религиозной, культурной и национальной истории Украины в отмеченный период. Раскрыта актуальность изучения основных принципов функционирования УГКЦ во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: советизация, Русская православная церковь, Украинская греко-католическая церковь, автокефалія, духовенство, репрессии, тоталитарный режим.

Mikhailchuk Eugene, Ivanichек Elena. □The Attitude of Totalitarian Regimes to Church During the Second World War. At the present article there were examined activity of UGKC in the years of Second world war

and relation to Church soviet and German totalitarian modes; an objective estimation the value of UGKC is given in to church religious, to cultural and national history of Ukraine in a noted period. Certain actuality of study of basic principles of functioning of UGKC is in the Second world war-time.

Key words: radyanizaciya, Russian orthodox church, Ukrainian greco-catholic church, avtokefaliya, clergy, repressions, totalitarian mode.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Радянізація краю у 1939–1941 рр. передбачала й ліквідацію здобутків національно-церковного руху в міжвоєнний період. Спочатку радянська влада побоюлася відкрито виступити проти греко-католицької і автокефальної церков, що пояснювалося очікуванням подальших воєнно-політичних катаклізмів Другої світової війни [1, 100]. Але незабаром було розгорнуто масовий наступ на церковні організації і служителів культу. Для здійснення запланованих заходів радянська влада використала вцілілих єпископів Російської православної церкви. Здеморалізовані й завербовані радянськими спецслужбами єпископи стали слухняним зряддям утілення їх політики. Восени 1939 р. на Волині припинили свою діяльність духовні навчальні заклади й церковно-громадські організації. Наприкінці 1939 р. у м. Луцьку налічувалося чотири церкви, два костели, каплиця духовної семінарії, дві каплиці, кірха, дві кенафи караїмів, 25 синагог [2, 97]. Більшість із них закрита або знищена радянською владою. Громади вірян, духовенство й церковнослужителі були обкладені надмірними податками. Партійні та комсомольські організації розгорнули на Волині антирелігійну агітацію. Висувалися вимоги передачі церковних будівель під школи, клуби, дитячі садки. Траплялися випадки виселення священників із парафіяльних будинків. Для ліквідації матеріальної основи функціонування парафій та чернечих обителів реквізувалися церковні та монастирські землі. За розпорядженням влади ченці та черниці виселялись із монастирів, ліквідовувалось їхнє господарство. За менш ніж два роки на Волині було заарештовано, вивезено й розстріляно багатьох православних священників-патріотів. Найбільш свідомі серед них: Іоан Концевич з двома синами, отець Юрій Скоп'юк, отець Михайло Тележинський та інші – стали жертвами масового вбивства в'язнів у Луцькій тюрмі в червні 1941 р. або опинились у Сибіру [3]. Після неканонічного приєднання Волинської єпархії до Московської патріархії планувалося використати місцеве духовенство для ліквідації Української греко-католицької церкви в Галичині. В умовах антицерковної кампанії частина патріотично налаштованих священників поселилася на Холмщині й брала активну участь у розбудові національного православ'я [4, 71].

Німецько-радянська війна істотно позначилася на релігійному житті краю. Ейфорія перших місяців німецької окупації активізувала національно-церковні процеси, у яких Волинь відіграла роль центру та плацдарму, з якого розпочалось відродження української церкви. Існувало кілька шляхів розвитку національно-церковних процесів у краї. Спочатку церковно-громадські сили Волині виступали за створення української церкви без Москви та Варшави. Урешті довелося її відроджувати як адміністрацію Автокефальної православної церкви на чолі з митрополитом Діонісієм (Валединським). Лише наприкінці 1941 р. владика Діонісій видав указ про створення адміністрації та призначення адміністратором архієпископом Полікарпа (Сікорського). На початку 1942 р. адміністрація активізувала свою діяльність. У лютому того самого року в Пінську висвячено двох єпископів-українців – Никанора (Абрамовича) та Ігоря (Губу) для відродження церкви на Великій Україні. Тоді ж Собор Автокефальної церкви у Пінську постановив прийняти духовенство УАПЦ митрополита В. Липківського до складу цієї церкви в суцільному сані [4, 141].

Разом із тим після приєднання Західної України до СРСР предметом особливого занепокоєння радянських керівників стала авторитетна на західноукраїнських землях Українська греко-католицька церква, яка напередодні Другої світової війни мала 3040 парафій, 4 млн 983 тис. вірян [5, 61]. Андрей Шептицький, який не присягав польській владі, залишився послідовним поборником прав вірян і після входження Західної України до складу СРСР. Митрополит не боявся апелювати до найвищих урядових чиновників, коли їх дії зачіпали інтереси його конфесії. Одним з адресатів митрополита став секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, за вказівкою якого на деякий час було зменшено оподаткування церкви та духовенства парафій [6, 318]. Однак епізодичні впливи поміркованого ставлення уряду СРСР до УГКЦ суттєво не змінило ситуації. Було закрито духовну академію, семінарію і духовні школи, припинили діяльність усі церковні видання та релігійні товариства. На початок

червня 1941 р. із Західної України депортовано в Сибір і Казахстан близько 1,5 млн осіб, у тому числі й священників. Церковні і монастирські землі підлягали конфіскації, ліквідовано всі монастирі [7].

Під час німецької окупації, яка розпочалася 22 червня 1941 р., трохи покращилося церковне життя. Відроджено Богословську академію та наукову працю Богословського товариства. Німецьку армію А. Шептицький зустрів як визволительку, з нею пов'язував надію на відновлення української державності. На проголошення у Львові Української держави 30 червня 1941 р. митрополит відповів вітальною телеграмою: «Переможну німецьку армію вітаємо як визволительку від ворога. Встановленій владі належно підкоряємося. Визнаємо головою крайового правління західних областей України пана Ярослава Стецька» [8, 224]. Однак невдовзі Митрополит критикує вже й нацистів. Спершу щодо того, як вони поводитися з євреями (у роки війни УГКЦ розгорнула широку діяльність із порятунку євреїв, сам Шептицький переховував у себе в палатах дітей двох львівських рабинів, урятував близько 600 чоловік, переховуючи їх спочатку в соборі Св. Юра, а коли це стало небезпечно – у віддалених монастирях).

У листі до Папи Пія XII Митрополит дає жорстку характеристику німецькій владі: «Ця система брехні, обману, несправедливості, грабунку, спотворення всіх ідей цивілізації та порядку; ця система егоїзму, перебільшеного до абсурдної межі тотального божевільного націонал-шовінізму, ненависті до всього, що є красивим та добрим, ця система становить собою таке щось феноменальне, що найпершою реакцією при вигляді цього монстра є онімиле здивування. Куди заведе ця система нещасний німецький народ? Це може бути не що інше, як дегенерація людства, якої ще не було в історії» [9].

Уже на початку 1942 р. окупаційний німецький уряд визначився зі своєю політикою щодо церков і релігійних груп в Україні. Бригаденфюрер СС генерал-майор поліції Д. Томас надіслав всім частинам СС і поліційним командам директиву, в якій зазначалося:

- всім течіям і громадам православних церков дозволяється релігійна діяльність, однак політичним партіям, громадським рухам і діячам забороняється втручатися в церковні справи;
- всіма способами перешкоджати становленню Всеукраїнської автокефальної церкви під проводом митрополита, оскільки автокефалія за своєю суттю завжди пов'язана із самостійним державництвом;
- зволікати з відкриттям нових духовних семінарій та інших богословських навчальних закладів;
- припиняти будь-які спроби Ватикану проводити свою східну політику, ворожу німецькій державі й звернути особливу увагу на єзуїтів, котрі працюють як православні священники, щоб організувати під егідою Ватикану загальнослов'янський католицький рух;
- Уніатську (греко-католицьку) церкву вважати чинником ватиканської політики, оскільки саме через Східну Галичину й Західну Волинь Ватикан намагається прокласти канал проникнення на Схід [10, 528].

Коли в жовтні 1942 р. почали формуватися перші військові загони УПА, митрополит А. Шептицький благословив цю справу і розпорядився надіслати до загонів священників-капеланів. Останні мали організувати богослужіння для повстанців і виконувати іншу духовну опіку [11, 138].

А 21 листопада 1942 р. Митрополит написав послання «Не убий!», у якому відстоює гідність людського життя та засуджує братовбивчу війну українців через різницю в політичних поглядах.

Під час війни Митрополит Андрей намагався порозумітись і з православними. Для цього він листувався з єпископами православних церков Іларіоном (Огієнком), Паладієм (Видибідою-Руденком) з польської православної церкви, видав послання до православних єрархів в Україні та православної інтелігенції.

У вересні 1943 р., коли ще йшла війна, Й. Сталін ініціював створення при Раднаркомі Ради у справах Російської православної церкви, на яку покладалося здійснення зв'язків між урядом СРСР і патріархом, при цьому Рада не буде приймати власних рішень, а лише доповідатиме уряду й отримуватиме від нього вказівки на роз'яснення всіх питань, що стосуються церкви [12, 298].

Юридичне оформлення Ради у справах РПЦ було закріплено Постановою РНК СРСР за № 993 від 14 вересня 1943 р. У Положенні про Раду зазначалося, що цей орган буде здійснювати нагляд за дотриманням місцевими органами влади законодавства про свободу віросповідання [12, 306].

Насправді Рада у справах РПЦ була покликана вести нагляд за священнослужителями, здійснювати роботу із насильницького приведення вірян інших конфесій у лоно Російської православної церкви. Одним із першочергових завдань була ліквідація греко-католицької церкви, яка відігравала важливу роль у формуванні національної свідомості українського народу, його релігійних почуттів.

Водночас, незважаючи на слабкий стан здоров'я, А. Шептицький (митрополит 12 років був прикутий до візка) продовжував мужньо захищати інтереси церкви й вірян. Коли радянське керівництво прийняло ухвалу про закриття митрополичої друкарні «Студіон», А. Шептицький надіслав листа М. Хрущову з проханням залишити друкарню у власності митрополії, яка могла б далі працювати для церкви під контролем державних органів.

В одному з листів голови Львівського облвиконкому М. Козирева та секретаря обкому партії І. Грушецького на ім'я М. Хрущова зауважено, що А. Шептицький ставить перед владою такі питання:

«1) залишити в лікарні, яка ним організована ще до 1939 р. і переобладнана нами в 1939–1940 рр. каплиці для відправлення релігійної служби (сповіді хворих, причастя та ін.), а також дозволити черницям-сестрам працювати в лікарні і носити чернечий одяг; 2) не брати до Червоної Армії студентів-слухачів духовної семінарії; 3) залишити в духовній консисторії друкарню для друкування молитовників, молитов та інших матеріалів релігійного змісту, але за дозволом облітконтролю» [13, 75].

Незважаючи на прохання, і друкарню «Студіон», і лікарню було відібрано.

У директиві НКВС СРСР № 130 від 7 квітня 1944 р. сказано, що на заслання у віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської і Іркутської областей направляти всіх дорослих членів сімей, засуджених оунівців, а також активних повстанців – і врятованих, і вбитих під час зіткнень [13, 507].

Улітку 1944 р. в Західну Україну вступила Червона армія. Поки тривала війна, сталінська політика відносно Української греко-католицької церкви була поміркованою. Церкву трактували як державну власність, але надавали її в оренду священнослужителям за невелику плату. Священиків і дяків, також студентів теології звільняли від військової служби. Значна роль у досягненні компромісу на між урядом СРСР і УГКЦ належала Андрею Шептицькому.

Прагнучи до припинення братовбивчої громадянської війни на заході, 7 вересня 1944 р. митрополит А. Шептицький виступив на Архієрейському соборі із закликом до влади з надією на те, що «наш народ знайде в сучасних керівниках краю ту справедливість, яка межує з любов'ю і спирається на ту ж любов» [13, 74].

Із цією метою владика звернувся в жовтні 1944 р. в Раду у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР, яку очолював на той час полковник держбезпеки І. Полянський із листом, в якому висловив готовність до нормалізації відносин із радянською владою. А. Шептицький мав намір відправити до Москви отців Гавриїла Костельника, Івана Котова та Германа Гудзинського. Але митрополитові не судилося цю справу закінчити, оскільки 1 листопада 1944 р. він помер.

12 листопада 1944 р. главою Греко-католицької церкви став послідовник А. Шептицького митрополит Йосип Сліпий, який мав великий авторитет серед церковного керівництва й мирян. Як зазначає Ю. Федорів, «Митрополит Сліпий за весь час давнішої своєї діяльності церковної і громадської, показався людиною такого великого формату, такого сильного характеру і вміння, що лише він один міг прийняти керму Церкви в такі грізні часи. Надії він не обманув. Він створив одну з найсвітліших сторінок нашої церковної історії. За період своєї діяльності як ректор єдиної в світі української високої богословської школи, Богословської Академії, він підніс її рівень до рівня найліпших того роду інституцій у цілій Католицькій Церкві, він виховав цілу Генерацію священників нового типу, він поставив богословську науку нашої церкви з наукою західноєвропейських країн. Послідовник А. Шептицького, митрополит Йосиф зумів поєднати східний тип християнства притаманний орієнтальній церкві, з органічною приналежністю нашої Церкви до Заходу, до Католицької Церкви і її культури» [14].

Головну роль у планах ліквідації Греко-католицької церкви керівництво Москви відводило Раді у справах РПЦ. Розпочалася кампанія з дискредитації вищого уніатського духовенства, яке нібито стало на шлях боротьби з радянською владою, активно підтримуючи антирадянський націоналістичний рух. Одночасно було розгорнуто широку пропагандистську роботу серед греко-католиків для переходу їх в православну віру.

Разом із тим владі потрібно було повести справу так, ніби самі віряни прагнуть добровільного об'єднання ГКЦ і РПЦ. Із цією метою у Львові було створено ініціативну групу у складі керівника-

настоятеля Преображенської церкви доктора філософії отця Г. Костельника, генерального вікарія Перемишльської єпархії отця М. Мельника й декана Станіславської єпархії отця А. Пельвецького. Малоімовірно, що ці діячі добровільно погодилися ввійти в цю ініціативну групу на основі власних переконань. Очевидно, вони були до цього змушені під тиском на них із боку органів безпеки.

Далі все відбувалося за написаним і ретельно відредагованим московським сценарієм. У грудні 1945 р. М. Хрущов не без задоволення повідомив листом Й. Сталіна, будучи в Москві: «Я інформував Вас щодо проведеної роботи по розкладу Уніатської Церкви. У результаті проведеної роботи серед уніатського духовенства створилася “ініціативна група”» [14].

28 травня 1945 р. новостворений ініціативний комітет для об'єднання ГКЦ із РПЦ звернувся до Ради народних комісарів УРСР з такою заявою: «Коли весь український народ об'єднався в один державний організм, то і його церква мусить об'єднатися в одну церкву – в свою рідну, незалежну від чужинецької кормиги, в православну, що є церквою наших батьків... Наша церква опинилася у стані безвластя та дезорганізації. Це болюче відбивається на церковному нашому житті; довший час воно так не могло б бути. Тому ми, підписані, чільні представники наших трьох єпархій, рішилися вивести нашу церкву з стану анархії в стан консолідації для перетворення її в православну церкву і просимо одобрити цей наш почин» [15, 5].

Через три тижні, 18 червня 1945 р., надійшла відповідь. У листі від радянського уряду, підписаному П. Ходченком – уповноваженим Ради в справах РПЦ при РНК УРСР, яка насправді була указом-декретом про ліквідацію УГКЦ.

Слід зазначити, що у своєму зверненні до уряду УРСР члени Ініціативної групи попереджали: «Годі думати про моментальне перетворення нашої уніатської церкви у православну. На це треба часу, щоб зберегти особисту честь священників, щоб священників переконати і виховати, вірних успокоїти і приготувати» [14]. Але до них ніхто не прислуховувався. Сталінський режим використав цю групу для виконання певних політичних завдань, коли УГКЦ була офіційно ліквідована, усі троє загинули: отець Г. Костельник начебто від руки бойовика ОУН у центрі Львова, а інші – за невідомих обставин.

Москва за цілеспрямованим планом готувала ліквідацію української церкви. Так зване об'єднання було зумовлене не стільки догматично-релігійними, скільки політичними причинами. Адже УГКЦ мала тісний зв'язок з апостольським престолом та християнським світом, що перешкоджало проводити «атеїстичне виховання» населення, особливо молоді. Оскільки моральний дух РПЦ в умовах радянської дійсності був зламаний, то поява в державі ще однієї чисельної щодо вірян УГКЦ була, з політичної точки зору, невігідним явищем. З об'єднанням УГКЦ і входженням населення Галичини в «братський союз народів» втрачала свою суть ідея боротьби за державну незалежність України, а учасники цієї боротьби поставали не як борці-патріоти за волю, а як «бандити», «зрадники», «бандито-посібники». Так зване об'єднання було для радянської влади вигідним і у матеріальному плані. Понад 3000 парафій та монастирів вливалися в РПЦ, що значно збільшувало державний бюджет від надходжень із церковних податків [15, 10].

Однак провести об'єднання в тій ситуації адміністративно-силовими методами було неможливо, оскільки це могло викликати масове незадоволення серед вірян і призвести до ще більшого посилення збройного опору радянській владі, тому в Кремлі вирішили провести об'єднання за «просьбою» самих греко-католицьких священників та вірян. Із цією метою і з'явилася «ініціативна група», яка мала здійснити розкол у середовищі греко-католицького духовенства й дезорганізувати вірян. Цьому мав сприяти і зміст звернення «ініціативної групи» до греко-католиків, у якому, як відзначив І. Андрухів, «настільки вдало і професійно, з пропагандистської точки зору, підібрані й підігнані факти, що пересічний обиватель не одразу розбереться, де правда, а де брехня» [15, 10].

Отже, після згаданих подій діяльність УГКЦ полягала в нелегальній, вона стала забороненою в СРСР установою. Пізніше так званий Львівський собор (8–10 березня 1946 р.) заявив про самоліквідацію унійної церкви.

У своїй кількасотрічній історії Греко-Католицька церква пережила немало трагедій. Ставши на захист українського національного життя, вона свідомо взяла на себе всі труднощі, котрі випадали на долю українського народу. Але найбільш жорстоких переслідувань вона зазнала саме в часи Другої світової війни, коли змушена була терпіти насадження нових порядків двома тоталітарними режимами.

Висновки. Із самого початку приєднання Західної України до СРСР радянське керівництво прагнуло обмежити діяльність УГКЦ, хоча й змушене було зважати на значний авторитет Андрея Шептицького в народі та світі. Незважаючи на наступ на Церкву, митрополит зумів організувати діяльність духовництва, підтримував український народ у своїх численних пастирських посланнях.

Релігійна політика гітлерівських окупантів змінювалась залежно від зміни суспільно-політичної ситуації. На початку окупації, коли загарбники ще плекали далекоглядні плани й були зацікавлені в мирному ставленні українського населення, вони створили певні можливості для діяльності греко-католицьких церков. Але після того, як стало зрозуміло, що їхня «блискавична війна» провалилась, а впроваджений в Україні «новий порядок» викликав розгортання народної боротьби, окупанти почали обмежувати діяльність УГКЦ. Із ускладненням становища гітлерівців на фронтах посилювався тиск і на Україну.

Із відновленням радянської влади на території України становище УГКЦ ускладнилося. Сталінське керівництво розпочало процес ліквідації цієї конфесії, яка значної мірою підтримувала ідею незалежності України й володіла великим впливом на суспільство.

Греко-Католицька церква, як конфесійний різновид українського християнства, відігравала важливу роль у формуванні національної свідомості, ідентичності, розвитку національно-релігійних почуттів, духовно-інтелектуального світу українців. Саме у воєнний період особливо яскраво простежується етнічна специфіка, національний характер та потужний націотворчий та духовно формуючий потенціал УГКЦ.

Сьогодні, в умовах незалежної держави, досвід УГКЦ на ниві духовного розвитку нації є особливо актуальним. Спільно з духовною традицією інших національних церков він може бути використаний у духовному оновленні суспільства, утвердженні християнських моральних вартостей.

Список використаної літератури

1. Кучерепа М. М. Історія Волині: 1939 – 1941 рр. : навч. посіб. / М. М. Кучерепа. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2006. – 456 с.
2. Кучерепа М. М. Волинь: 1939–1941 рр. : навч. посіб. / М. М. Кучерепа, В. В. Вісин. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. – 486 с.
3. Волинська православна церква [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.ua/vnz/reports/relig/21857>.
4. Борщевич В. Т. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.) / В. Т. Борщевич. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 254 с.
5. Мартирологія українських церков : у 4-х т. Т. II. Українська католицька церква. Документи, матеріали. Християнський самовидав України / за ред. О. Зінкевича, Т. Лонгіна. – Торонто : [б. в.], 1985. – 839 с.
6. Суханова З. Г. Андрей Шептицький: реалії хресного шляху / З. Г. Суханова, Н. В. Сулима-Маглашенко // Сторінки історії України : посіб. для вчителів. – К. : Освіта, 1992. – 334 с.
7. Рощина Л. Політична діяльність митрополита Андрея Шептицького [Електронний ресурс] / Лариса Рощина. – Режим доступу : http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=15719
8. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К. : Політвидав України, 1986. – 243 с.
9. Маринович М. Андрей Шептицький і дилема гуманістичного вибору [Електронний ресурс] / Мирослав Маринович. – Режим доступу : <http://www.dt.ua/3000/3150/51811>
10. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. – К. : Т-во «Знання», 1990. – 795 с.
11. Кость П. Історія української церкви / П. Кость. – Львів, 1992. – 158 с.
12. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Кн. 1 / І. Білас. – К. : Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.
13. Пашенко В. Греко-Католики в Україні. Від 40-х років ХХ століття до наших днів / В. Пашенко. – Полтава, 2002. – 616 с.
14. Церква, Нація і Війна: становище Української Греко-Католицької Церкви в період Другої світової війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.history.vn.ua/article1/730ba.html>
15. Андрухів І. Галицька Голгофа: ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945–1961 рр. / І. Андрухів. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 1997. – 84 с.